

УДК 347.94

О.О. ГРАБОВСЬКА, канд. юрид. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА ДІЇ ПРИНЦИПУ БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ В ДОКАЗУВАННІ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Ключові слова: принцип безпосередності у цивільному процесі; доказування

В останній час комплексному дослідженню принципу безпосередності здебільшого приділяється увага в рамках кримінального судочинства [1], про роль та специфіку дії принципу безпосередності у цивільному процесі йдеться, як правило, у контексті дослідження інших принципів, інститутів тощо, хоча в теорії процесуального права принцип безпосередності включено до сукупності категорій, які визначають процесуальний метод правового регулювання, зумовлений характером судової діяльності, поряд із принципами законності, диспозитивності, змагальності та інших [2], а дослідники історії розвитку цивільного процесу виділяють принцип безпосередності серед принципів, які склали основу цивільного судочинства в усі часи розвитку [3].

Аналіз сучасних галузевих теоретичних джерел свідчить про розбіжності як у назві принципу безпосередності, так і у тлумаченні його змісту та розумінні специфіки реалізації. Розкриваючи сутнісні характеристики, у висновках принцип безпосередності називають і «принципом безпосередності судового розгляду» [4, с.71] і (або) «принципом безпосередності дослідження доказів [5, с.150] тощо, тобто у зміст закладаються абсолютно різні процесуальні критерії.

Така неоднозначність у поглядах та висновках зумовлює мету даної статті – дослідити юридичну природу принципу безпосередності у цивільному процесі, визначити специфіку його реалізації в сфері доказування у цивільних справах, виявити прогалини законодавчо-

го регулювання. Новизна статті полягає у тому, що окрім загального дослідження змісту принципу безпосередності, ґрунтовно аналізується специфіка його реалізації при розгляді справ позовного, окремого та наказного проваджень, а також на різних стадіях цивільного процесу.

У кожному з наведених висновків авторами у назву закладено ті елементи, які на їх погляд є найбільш принциповими у змісті принципу безпосередності в цивільному процесі. Наведеним висновкам українських та російських процесуалістів сприяло, насамперед, регулювання принципу безпосередності цивільним процесуальним законодавством.

Основним положенням, закріпленим у ч.1 ст.159 ЦПК України «Безпосередність судового розгляду. Перерви у судовому засіданні», яка є головною у регулюванні принципу безпосередності в національному цивільному процесі, є положення про те, що суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі. Отже, законодавцем акцент ставиться як на характер (спосіб, метод) процесуального порядку дослідження доказів, так і на те, що дослідження доказів повинно здійснюватися саме під час судового розгляду цивільної справи.

Безпосередність дослідження доказів – критерій, покладений в основу висновків про зміст принципу безпосередності багатьма процесуалістами. Зокрема, М.Й. Штефан у своєму останньому підручнику про принцип безпосередності писав: «суд при розгляді справи повинен, як правило, сприймати докази у справі з першоджерел і досліджувати їх безпосередньо» [6, с.71]. Аналогічні погляди з винятками та доповненнями містяться й у працях М.К. Треушнікова [7, с.167], Д.А. Фурсової, І.В. Харламова [8, с.128], В.В. Яркова [9, с.50] та багатьох інших сучасних процесуалістів.

На необхідність безпосереднього дослідження доказів судом як умову, яка дозволяє досягти вірних знань про обставини та факти, вказували у своїх працях й класики – процесуалісти, зокрема, А.Х. Гольмстен [10],

Е.В. Васьковський [11], В.А. Краснокутский [12] та ін.

Аналіз праць, які були видані на початку XIX ст., а також висновків сучасників, свідчить про те, що законодавче регулювання принципу безпосередності, стосувалось, насамперед, регламентації процесуального порядку дослідження доказів.

Що означає «дослідити докази безпосередньо»? Тлумачний словник української мови вказує, що «робити щось безпосередньо означає здійснювати без посередництва когось, чого-небудь [13, с.117]. Переносячи етимологічне значення поняття «безпосередньо» в площину дослідження доказів, можна стверджувати, що ч.1 ст.159 ЦПК України містить вимогу про самостійне дослідження доказів судом. Що ж включає безпосередність (самостійність) дослідження доказів?

Для висновку про достовірність чи недостовірність фактів та обставин необхідно, за можливості, почути суб'єктів дій (подій) та дослідити інші носії інформації, тому безпосереднє дослідження доказів складається з візуального спотереження, слухового сприйняття судом, іншими учасниками процесу поданих доказів, пояснень осіб, які беруть участь у справі, показань свідків, висновків експертів, пояснення спеціалістів, що створює необхідні умови для оцінки доказів.

Науковцями справедливо наголошується на особливій важливості безпосереднього контакту суддів з учасниками процесу, оскільки безпосередній контакт дозволяє розкрити нюанси, які можуть бути не відображені у письмових доказах [14, с.150]. Без сумніву, дана точка зору є вірною, але видається, що лише безпосереднє дослідження одночасно письмових, речових доказів, пояснень сторін, третіх осіб, показань свідків, висновків експертів тощо, наближує суд до досягнення правильних висновків про факти та обставини, що входять до предмету доказування. Таким чином, *безпосередність дослідження доказів, насамперед, це спосіб (метод), який дозволяє суду досягти мети процесу доказування, саме тому його покладено в основу одного з базових*

принципів цивільного процесуального права – принципу безпосередності.

Окрім вимоги про безпосереднє дослідження доказів, ч.1 ст.159 ЦПК України містить вимогу й про те, що суд досліджує докази під час розгляду справи. Це положення відтворене й у інших статтях ЦПК України. Зокрема, згідно ч.3 ст.213 ЦПК України, яка містить основні вимоги, що пред'являються законом до судового рішення у цивільній справі, обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні. Отже, суд не вправі у судовому рішенні посилатися на докази, які не були безпосередньо ним досліджені у судовому засіданні, про що здійснюється фіксація технічними засобами та у журналі судового засідання в порядку, передбаченому ст.ст.197 та 199 ЦПК України.

У зв'язку з такою законодавчою регламентацією науковцями стверджується, що «принцип безпосередності діє тільки у стадії судового розгляду цивільної справи у суді першої інстанції», а обґрунтовують тим, що «оскільки правила щодо нього містяться в главі 4 розділу III ЦПК «Судовий розгляд» [15, с.180]. Дане твердження та його аргументація видаються спірними.

Вказівка законодавця на безпосередність дослідження доказів під час судового розгляду не є випадковою. Стадія судового розгляду, це головна стадія цивільного процесу, в якій найбільш повно реалізуються основоположні принципи, справа вирішується по суті та ухвалюється судове рішення. Тому саме для розгляду справи цивільне процесуальне законодавство передбачає особливий порядок, зумовлений метою та завданнями цієї стадії процесу. Серед таких особливостей – залучення в процес осіб, які беруть участь у справі, які відповідно до ч.1 ст.158 ЦПК України обов'язково повідомляються про час та місце розгляду справи.

Свідки, експерти, спеціалісти також є суб'єктами розгляду цивільної справи. Свідки

зобов'язані з'явитися до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі обставини (ч.2 ст.50 ЦПК України), так само зобов'язані з'явитися в судове засідання експерт (ч.3 ст.53 ЦПК України), спеціаліст (ч.3 ст.54 ЦПК України). Ці обов'язки не є абсолютними, і у випадках, встановлених законом справа може розглядатися за їх відсутності. Таким чином, у стадії судового розгляду наявна присутність усіх учасників процесу, а отже, й створюються необхідні умови для безпосереднього дослідження доказів.

У даному контексті виникає питання про те, чи вимагається законодавцем безпосереднього дослідження доказів під час попереднього судового засідання, яке може призначатися судом в рамках провадження у справі до судового розгляду, адже воно також проводиться із залученням осіб, які беруть участь у справі відповідно до ч.2 ст.130 ЦПК України з додержанням загальних правил, встановлених ЦПК України для судового розгляду з певними винятками (ч.11 ст.130 ЦПК України)? Для пошуку відповіді на це питання необхідно проаналізувати юридичну природу попереднього судового засідання та виявити його специфічні ознаки.

Попереднє судове засідання проводиться виключно у справах позовного провадження. І хоча ст.130 ЦПК України безпосередньо не вказує на цю обставину, виходячи з мети попереднього судового засідання, закріпленій у частині 1, – врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи, а також комплексу процесуальних питань, які з'ясовує суд безпосередньо під час попереднього судового засідання, а це: чи не відмовляється позивач від позову, чи визнає позов відповідач, чи не бажають сторони укласти мирову угоду або передати справу на розгляд третейського суду відповідно до частини 3, таким чином, йдеться саме про позовне провадження.

Аналіз ст.ст.174, 175 ЦПК України, якими регулюється процесуальний порядок відмови відповідача від позову, визнання позову відповідачем, укладення мирової угоди, сприяє

висновку про те, що безпосереднє дослідження доказів має місце, але міра дослідження є різною і залежить від мети. Зокрема, у разі, якщо від позову відмовляється або визнає позов законний представник, судом досліджуються докази з метою вирішення питання про прийняття відмови чи визнання, оскільки відповідно до ч.5 ст.174 ЦПК України суд не приймає відмову позивача від позову, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч.5 ст.174 ЦПК України).

Відповідно до ч.6 ст.130 ЦПК України, якщо спір не врегульовано до судового розгляду під час попереднього судового засідання, суддя вчиняє комплекс процесуальних дій, серед яких, – дії по доказуванню, що сприяють підготовці справи до судового розгляду і складаються з наступного: уточнюють позовні вимоги або заперечення проти позову; визначаються факти, які необхідно встановити для вирішення спору і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню; з'ясовуються, які докази подані чи подаються на попередньому судовому засіданні кожною стороною для обґрунтування своїх доводів чи заперечень щодо невизнаних обставин; за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, вирішуються питання про витребування доказів та виклик свідків, про проведення експертизи, залучення до участі у справі спеціаліста та інших суб'єктів; у невідкладних випадках проводиться огляд на місці, огляд письмових і речових доказів тощо (ч.6 ст.130 ЦПК України).

Аналіз законодавчого регулювання попереднього судового засідання зумовлює наступний висновок: *коло питань, яке вирішується судом з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду з ухваленням рішення, вимагають від суду безпосереднього дослідження доказів. Елементи безпосередності дослідження доказів також можуть реалізовуватися й у випадку, якщо спір не врегульовано під час попереднього судового засідання і суддя вчиняє комплекс про-*

цесуальних дій, спрямованих на підготовку справи до судового розгляду з метою правильного та швидкого розгляду. Положення ж закону про те, що попереднє судове засідання проводиться суддею за участю сторін та інших осіб, які беруть участь у справі (ч.2 ст.130 ЦПК України), сприяє цьому.

Докази підлягають безпосередньому дослідженню не лише у справах позовного провадження, а й у справах, які розглядаються та вирішуються судами за правилами інших судочинств (проваджень), – окремого та наказного.

Коло справ, які вирішуються в порядку окремого провадження, визначені ч.2 ст.234 ЦПК України. Кожна з них має свої процесуальні особливості, зумовлені юридичною природою. Так, для деяких справ цивільне процесуальне законодавство передбачає обов'язкову підготовку до судового розгляду з відповідним процесуальним оформленням (зокрема, справи про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою (ст.248), справи про усиновлення – ст.253). Для окремих справ такої підготовки не вимагається (зокрема, для справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, про визнання спадщини відумерлою тощо). Втім, незалежно від того, чи передбачено законом підготовку, чи ні, усі справи окремого провадження підлягають судовому розгляду за загальними правилами, встановленими Главою 4 Розділу III ЦПК України для позовного провадження, а також з урахуванням спеціальних правил, встановлених Розділом IV для кожної справи. Враховуючи це, можна зробити висновок, що у справах, які вирішуються в порядку окремого провадження суд зобов'язаний дотримуватися положень, встановлених ст.159 ЦПК України щодо безпосередності дослідження доказів. Особливо важливого значення набуває дотримання вимог закону про безпосередність дослідження доказів у справах, в яких суб'єктами є неповнолітні та інші особи, які потребують особливої уваги з боку держави (справи про усиновлення, про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку тощо).

У справах наказного провадження законодавцем не передбачено ані попереднього судового засідання, ані судового розгляду. Відповідно до ч.2 ст.102 ЦПК України видача судового наказу проводиться без судового засідання і виклику стягувача та боржника для заслуховування їх пояснень, тому письмові докази, які заявник повинен відповідно до ст.98 ЦПК України додати до заяви для підтвердження своїх вимог, досліджуються, насамперед, з метою з'ясування можливості відкриття провадження та видачі судового наказу. Отже, у справах наказного провадження в силу їх юридичної природи не може бути реалізовано положення ч.1 ст.159 ЦПК України, відповідно до якої суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі, однак з метою вирішення питання про відкриття наказного провадження та видачу судового наказу суд зобов'язаний дослідити письмові докази безпосередньо.

Висновки:

1. Безпосередність дослідження доказів, – насамперед, спосіб (метод), який дозволяє суду досягти мети доказування у цивільних справах, саме тому його покладено в основу одного з базових принципів цивільного процесуального права – принципу безпосередності.

2. Принцип безпосередності реалізується не лише у стадії судового розгляду, а й під час попереднього судового засідання, яке проводиться в рамках провадження у справі до судового розгляду, але ступінь реалізації залежить від мети, яка реалізується. Коло питань, яке вирішується судом з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду з ухваленням рішення, вимагають від суду безпосереднього дослідження доказів. Елементи безпосередності дослідження доказів також можуть реалізовуватися й у випадку, якщо спір не врегульовано під час попереднього судового засідання і суддя вчиняє комплекс процесуальних дій, спрямованих на підготовку справи до судового розгляду з метою правильного та швидкого розгляду. Положення ж закону про те, що попереднє судове

засідання проводиться суддею за участю сторін та інших осіб, які беруть участь у справі (ч.2 ст.130 ЦПК України), сприяє цьому.

3. У справах, які вирішуються в порядку окремого провадження суд зобов'язаний дотримуватися положень, встановлених ст.159 ЦПК України щодо безпосередності дослідження доказів. Особливо важливого значення набуває дотримання вимог закону про безпосередність дослідження доказів у справах, в яких суб'єктами є неповнолітні та інші особи, які потребують особливої уваги з боку держави (справи про усиновлення, про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку тощо).

4. У справах наказного провадження в силу їх юридичної природи не може бути реалізовано положення ч.1 ст.159 ЦПК України, відповідно до якої суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі, однак з метою вирішення питання про відкриття наказного провадження та видачу судового наказу суд зобов'язаний дослідити письмові докази безпосередньо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дехтяр О. Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та її реалізація у кримінальному провадженні : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. Г. Дехтяр. – Одеса, 2014. – 20 с.

2. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Лукьянова Е. Г. – М. : Изд-во НОРМА, 2003. – 233 с.

3. Захаров В. В. Суд и институт исполнения судебных решений по гражданским делам в Российской империи первой половины XIX столетия: законодательные основы и проблемы их практической реализации. Историко-правовое исследование / Захаров В. В. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 400 с.

4. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підруч.

для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Штефан М. Й. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 624 с.

5. Коваленко А. Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве / Коваленко А. Г. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – 208 с.

6. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Штефан М. Й. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 624 с.

7. Треушников М. К. Судебные доказательства / Треушников М. К. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. – 272 с.

8. Фурсов Д. А., Харламова И.В. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам. Том второй: Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия / Фурсов Д. А., Харламова И. В. – М. : Статут, 2009. – 599 с.

9. Гражданский процесс : учеб. для студентов вузов / отв. ред. В. В. Ярков. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 784 с.

10. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства (5-е изд. СПб., 1913) / Гольмстен А. Х. // Гражданский процесс. Хрестоматия : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. – 2-е изд., перераб. и доп. М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – 896 с.

11. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Васьковский Е. В. // Гражданский процесс. Хрестоматия : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – 896 с.

12. Краснокутский В. А. Очерки гражданского процессуального права. Опыт систематизации законодательства РСФСР и СССР по судостроительству и гражданскому судопроизводству. – Кинешма, 1924 / Краснокутский В. А. // Гражданский процесс. Хрестоматия : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. М. К. Треушникова. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – 896 с.

13. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Т. 1 / укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко – К. : Вид-во «АКОНІТ», 1999. – 910 с.

14. Коваленко А. Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизвод-

стве / Коваленко А. Г. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – 208 с.

15. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / під ред. Тертишнікова В. І. – Харків : Ксилон, 2006. – 448 с.

Грабовська О. О. Специфіка дії принципу безпосередності в доказуванні у цивільних справах / О. О. Грабовська // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 82–87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_15.pdf

Досліджується зміст принципу безпосередності у цивільному процесі, особливості його регулювання цивільним процесуальним законодавством України, значення для доказування та ухвалення судових рішень.

Грабовская О.А. Специфика действия принципа непосредственности в доказывании по гражданским делам

Исследуется содержание принципа непосредственности в гражданском процессе, особенности его регулирования гражданским процессуальным законодательством Украины, значение для доказывания и постановления судебных решений.

Grabovskaja O.A. Specificity of the Principle of Immediacy in the Proof in Civil Cases

The article deals with the content of the principle of immediacy in civil proceedings, peculiarities of regulation of the civil procedural legislation of Ukraine, is to prove and decisions of the court decisions.

Форум права Форум